

POBRESA, CARITAT I TREBALL EN L'EDAT MITJANA

ANDREU GRAU I ARAU

Universitat de Barcelona-Societat Catalana de Filosofia

Vull començar amb la síntesi d'una investigació etnolingüística que vaig fer en terres d'Aragó. M'interessava establir els camps semàntics d'una sèrie de conceptes, entre els quals hi havia el de *propietat* i el de *pobresa*. Vaig recollir els testimonis de tres personatges que anomeno aquí: Anastasi, Basili i Cebrià. El darrer, en Cebrià, posseïa un patrimoni X; Basili, el triple; i Anastasi, multiplicat per nou.

En primer lloc, em vaig entrevistar amb Cebrià. Ell es té per ric. Em diu que Basili és una mica més ric que ell i que Anastasi té una fortuna.

Parlo després amb Basili. Diu que tant ell com Cebrià tenen diners, però que no creu que siguin rics, com ho és, en canvi, Anastasi.

Finalment em dirigeixo a Anastasi, el que en té més. Té diners, però no es considera pas ric; tanmateix, qualifica Basili de pobre i afirma que Cebrià no té res.

Els dos primers no veuen la pobresa en el judici sobre llurs patrimonis; Anastasi, però, no considerant-se ric, s'atreveix a donar nom a dues situacions patrimonials inferiors a la seva: pobresa i mancança; i semblava entendre que *pobresa* no significava no tenir res. Les tres visions d'aquests pagesos em van fer pensar en les diverses concepcions medievals de la pobresa. Una, però, com veurem

al final d'aquesta exposició, penso que és la que concordaria més bé amb el comportament resultant de la moral i de l'economia dels segles finals de l'edat mitjana.

Tant en el seu *Speculum universale* com en les seves homilies, el predicador francès Raoul l'Ardent (m. 1101) va presentar la pobresa com un element essencial en la vida del cristià.¹ Quan es parla de pobresa a l'Evangelí, no sempre s'especifica si és la pobresa espiritual (*pauperitas spiritualis*) o la pobresa material (*pauperitas visibilis*). La primera és el producte de la voluntat, en tant que potència elevada de l'ànima; la segona, en canvi, és el resultat de la misèria humana. Si es vol seguir Crist, cal esdevenir pobre.

Raoul l'Ardent demana als seus deixebles que triïn la pobresa que més els convingui al seu temperament i les seves forces. El que cal fer és alliberar-se de l'avidesa, és a dir, del desig immoderat d'alguna cosa. Optant per una pobresa radical, uns renunciaran a tots els seus béns; en canvi, uns altres, fent tot el possible per viure en la pobresa, no deixaran de conservar les seves possessions, però les compartiran amb els necessitats. Qui, a causa de l'amor de Crist, decideix viure en una pobresa total no només haurà d'abandonar el desig de posseir, sinó també la mateixa possessió; ara bé, aquesta tria no podrà dur a situacions degradants per a la vida humana. No es pot viure com un captaire, ja que és una situació indigna per a un home honrat.

Com fan els cistercencs i alguns ermitans, hom ha de procurar la subsistència amb el seu treball.² Aquesta forma de pobresa no està, per suposat, renyida amb el treball; al

1. Les referències a Raoul l'Ardent s'han tret de l'estudi «Pobreza y derechos de los pobres hacia fines del siglo XI», de Gilles Couvreur, publicat en *La pobreza. De las sociedades de penuria a la sociedad de abundancia*. Barcelona: Editorial Pomare, cuaderno núm. 1, enero de 1967, p. 13-40.

2. *Ibidem*, p. 17.

contrari, per l'activitat laboral, aconseguim el que de debò necessitem. Els patriarques i els profetes van posseir béns terrenals, però no els van estimar, cosa que vol dir que van saber apartar-se de l'avarícia, la cobdícia i l'avidesa. Emprant els béns, van demostrar la seva condició de pobres; havien perfectament entès que no són propietaris de res, ja que tot és creació de Déu; n'eren, simplement, els administradors; i així, quan donem almoïna als pobres, no els donem béns nostres, sinó que els tornem el que és seu.³

El ric ha de renunciar a tot allò que no és necessari, a tot allò que és superflu i luxós. No hi ha diferència entre treure els béns als pobres i guardar el que els pot servir. Quan s'han assegurat les necessitats pròpies i les de la família, els béns ja no es poden considerar com a propis i s'han de destinar al servei de tots. El ric no només haurà de menysprear les riqueses, sinó distribuir-les d'una manera eficaç.

Pel que fa a l'almoïna, n'hi ha una de corporal i una d'espiritual. L'espiritual ha de tenir cura de l'ànima i s'ha d'expressar perdonant, consolant, pacificant, instruint l'ignorant, pregant pels desventurats i fent celebrar misses per la seva intenció.⁴ Mentre que l'almoïna corporal suposa una pèrdua de la propietat en benefici d'un altre, l'espiritual mai no comportarà una pèrdua, sinó un guany; i, com a guany espiritual, mai no afectarà la possessió, és a dir, l'engrandiment de la possessió, sinó l'engrandiment i la perfecció de l'ànima. La pèrdua material es correspon amb un guany moral. L'almoïna espiritual parteix d'una reforma de la meua ànima gràcies a l'acció viva de la virtut, d'una virtut humana, espiritual i religiosa. La meua perfecció, és a dir,

3. Radulphus ARDENS, *Homiliae de sanctis*, P. L., 155, col. 1418D: *Unde constat quoniam, quando damus eleemosynas pauperibus, non nostra eis damus, sed sua eis reddimus.*

4. Vid. COUVREUR, *op. cit.*, p. 22.

el meu engrandiment, afectarà els altres; i aquesta afecció, de nou, m'afectarà a mi. L'almoïna corporal, segons Gilles Couvreur, ens posa al servei dels altres per arrancar-los de la misèria; i això vol dir: donar menjar al qui pateix gana, donar beure l'assedegat, vestir el nu, acollir el vagabund, visitar els malalts, alliberar l'amençat a mort, concedir la llibertat a l'esclau, encaminar el viatger esgotat, enterrar els morts... A la corporal i a l'espiritual, l'Ardent hi afegeix un altre tipus d'almoïna: la negociada, entesa per Couvreur com «caritat de compromís». Aquesta almoïna representa l'autèntic amor: aquell que dosifica o comprèn de debò el que són els beneficis de la Santíssima Trinitat.⁵ En les tres almoïnes, hi regna la caritat; i hi regna perquè no hi ha guany material, que és el que demostra que es tracta d'un producte de l'amor i no d'una relació econòmica.

En la societat medieval, l'almoïna no es pot entendre com el simple acte de donar a aquell que no té. Segons Couvreur, és una noció molt més àmplia, que lliga la misericòrdia divina i la virtut humana, i expressa la més alta manifestació de la caritat. L'home rep els dons corporals i espirituals de Déu. Per amor a Déu, l'home actuarà amb amor gratuït, amb el qual es posarà al servei del proïsme espiritualment i material; i per amor a Déu i als altres, ajudarà sense condicions el necessitat.

Raoul l'Ardent es fixa en les potències i en les capacitats humanes a l'hora de fer efectiva l'almoïna. Aquesta almoïna no serà sincera si l'home no posa al servei de l'altre el que té, sia material o espiritual, d'una manera ordenada i segons les seves possibilitats físiques i espirituals. Assistim a la proposta d'una nova antropologia fonamentada en la sortida d'un mateix i en la preocupació per l'altre. La humanitat es fa palesa en el servei desinteressat –insistim– física-

5. *Ibidem*, p. 22-23.

ment i espiritualment a l'altre. Podent fer el bé i no fent-lo, és a dir, estant en potència de fer-lo, representa caure en el mal i en el delictes i, per tant, en una situació que fa que el càstig, almenys moralment, sigui merescut.

En quines obres es mostra la caritat? Sense descartar la donació, es concep com a acció caritativa també el següent: fer préstecs als indigents; concedir terminis amplis als deutors; fer dotacions; facilitar l'aprenentatge d'un ofici; aconsellar en els negocis; posar gratuïtament l'eloqüència pròpia de la competència professional al servei dels desvalguts; intervenir davant els poderosos per demanar favors... Com veiem, l'almoïna s'amplia i pren un caràcter més operatiu o funcional, amb vista a la millora de la vida present i futura. També s'hi han d'incloure les construccions de ponts, l'arreglament de fonts, l'explotació de plantacions... La percepció de les bones obres pot ésser un bon motiu per suscitar la caritat. Es tracta de treballar eficaçment per satisfer les necessitats de tothom.⁶

Raoul l'Ardent pretenia que l'*aleemosyna negotialis* fos la manera d'entendre la caritat més adaptada als nous temps; ara bé, perquè l'almoïna es pugui considerar correcta, el subjecte havia de demostrar que era una persona que feia el bé. Això volia dir que la pràctica de la virtut havia d'ésser coherent: no es pot ésser misericordiós essent injust. L'almoïna únicament vàlida serà la que es fa amb béns legítimament posseïts; però l'Ardent va anar una mica més enllà fixant-se en la procedència dels nostres béns: (a) per herència, (b) per adquisició honesta i (c) pel treball propi.⁷ És legítim i acceptable ajudar els altres amb els nostres béns patrimonials, procedents d'herències o adquirits honestament; ara bé, aquesta acció de l'almoïna és poc meritòria

6. Cf. *ibidem*, p. 24.

7. Vid. *ibidem*, p. 25.

moralment parlant: l'autèntica almoïna és la que és fruit del nostre esforç, del nostre treball.

La concepció del treball manual que imperava en aquests temps medievals i que perdurà fins al renaixement es fonamentava en la convivència o combinació de dues posicions: (a) la grecoromana i (b) la bíblica. Podem reduir a dues les concepcions sobre el treball manual en la civilització grecoromana: (a) la que representarien sofistes, cínics i estoïcs, per als quals el treball manual no s'havia de menyspreuar, i (b) la de Plató i Aristòtil, que desdenyaven aquest tipus de treball perquè el consideraven una tasca exclusiva d'esclaus.⁸ Tanmateix, el biblista Pablo Termes Ros acceptava que no es donava un menyspreu total del treball en el món grec, i no contemplava la possibilitat de l'existència de dues tendències identificades amb uns determinats corrents filosòfics. Escriu Termes: «Sin duda no puede afirmarse de modo absoluto que todos los griegos, póngase por ejemplo, pensaban del trabajo como Jenofonte, Platón o Aristóteles. Los intelectuales eran minoría y todos los aducidos, ricos o influyentes, que no necesitaban ganar el pan con su esfuerzo físico. Habría, como en todos los tiempos, trabajadores que amarían su trabajo. Desgraciadamente no han dejado escritos. Y si alguna voz se dejó oír fue tan rara, que se perdió en el vacío».⁹ Qui no treballa és l'home lliure, que es pot dedicar a l'*otium*. El treball és entès com *negotium*, és a dir, com a no-oci; i és vist com una tasca pròpia de la gent no lliure, dels esclaus. Pel que fa a la segona concepció, la d'origen bíblic, l'acceptada per la teologia monàstica, el treball té un caràcter positiu i moralitzant: és el mitjà per

8. Cf. J. Antonio MERINO, *Humanismo franciscano*. Madrid: Ediciones Cristiandad, 1982, p. 259-260.

9. Pablo TERMES ROS, *El trabajo según la Biblia*. Barcelona: Seminario Conciliar de Barcelona, 1955, p. 19.

evitar l'ociositat, que s'acostuma a materialitzar en actituds vicioses, com el joc; és una exigència del Creador; una forma de penitència després de la caiguda pel pecat original; i és la font indispensable de sosteniment econòmic.¹⁰

Però totes les activitats humanes que ens permeten mantenir-nos econòmicament es poden tenir com a feina? Es pot considerar treball la tasca del mercader? L'activitat del comerciant i el seu sou (*stipendium laboris*) passaran de ser totalment condemnats per l'Església a ésser justificats.¹¹ Així ens ho resumeix Jacques Le Goff:

Aquí trobem la teoria eclesiàstica del salari relacionat amb el treball, fruit de la reflexió cristiana sobre el moviment social dels segles x al XIII, que desemboca en una societat basada en el treball repartit entre assalariats. L'aplicació d'aquesta teoria al mercader és fàcil en una època en la qual el tipus de mercader és un viatger, un itinerant exposat a tots els perills [...]. El mercader capitalista sedentari entra més difícilment en aquestes categories. Realment poden considerar-se *treball* les atencions d'organització i els desigs de direcció que té; però llavors se'l conceptua com un treballador, sobretot en consideració als serveis que presta a la societat per la utilització dels seus diners, de la seva organització i dels seus mètodes. El que ve a coronar l'evolució de la doctrina de l'Església i val als mercaders el dret de ciutadania definitiu en la societat cristiana medieval és la noció d'*utilitat* i de *necessitat* d'aquests mercaders. Aviat es posa en evidència la seva utilitat, perquè anant a cercar, a terres llunyanes, unes mercaderies necessàries o agradables, uns gèneres i uns objectes inexistents a Occident i venent-los a les fires, proporcionen a les diferents classes de la societat allò que necessiten.¹²

10. Cf. MERINO, *op. cit.*, p. 260.

11. Vid. Jacques LE GOFF, *Mercaderes y banqueros en la Edad Media*. Madrid: Alianza Editorial, 2004, p. 84-85.

12. *Ibidem*, p. 95-96.

Per poder parlar de treball, cal que hi hagi un esforç personal i un dispendi de forces i de temps, i això sembla que és el que fa el comerciant. L'ésser humà ha d'actuar sobre la natura i transformar-la segons les seves necessitats.

Però tornem a l'almoina. Pel que fa a la moral, no compta tant el que es dona com l'esforç-treball que es posa per donar-lo. El que és de debò nostre i merescut és el que prové del nostre treball. Hi ha una teologia moral de fons que es troba en la Carta de sant Pau als Efesis: «El qui robava, que ja no robi, sinó més aviat que treballi amb les pròpies mans, en alguna ocupació bona, perquè pugui donar al qui passa necessitat» (4, 28). Es tracta de proporcionar mitjans per a la pràctica de la caritat; per això, es recomana a la gent humil que es guanyi el pa amb el treball manual.¹³ Segons Couvreur, Raoul l'Ardent veu també en aquest estil d'almoina la fidelitat al precepte donat a Adam d'alimentar-se del fruit del seu treball: «Menjaràs el pa amb la suor del teu front, fins que tornis a la terra, que és d'on has estat tret: perquè ets pols, i a la pols tornaràs» (*Gn* 3,19). L'almoina ha d'ésser producte del treball vertader, és a dir, d'aquell que transforma alguna matèria. Per l'Ardent, el treball és al cor mateix d'una concepció vertaderament humana de l'almoina.¹⁴ Se'ns recorda que no som propietaris dels béns, sinó només administradors, gerents de la creació, que es determina en el que és imprescindible, en el que evita els luxes i es conforma i confirma en la pobresa, i manté l'equilibri socioeconòmic amb la caritat i el treball.

Vull acabar amb un text dels germans Tomàs i Joaquim Carreras i Artau sobre les possessions de Francesc d'Eiximenis: «Por el voto de pobreza, carecía de biblioteca propia; pero a su fallecimiento, la comunidad de Valencia

13. Vid. TERMES, *op. cit.*, p. 37.

14. Vid. COUVREUR, *op. cit.*, p. 26.

se hizo cargo de los libros de su uso y manejo habitual y levantó inventario, en el que figuran, aparte de algunos escritos propios y otros ajenos copiados de su mano».¹⁵ No tenia biblioteca, però sí llibres d'ús habitual, que és molt diferent.

El nostre Anastasi aragonès, que, potser, per les connotacions negatives del terme en la moral cristiana, no es tenia per «ric», no diria mai que Eiximenis era com el seu amic Cebrià, que «no tenia res», però sí com Basili, que, com que tenia alguna cosa, és a dir, el que ell creia suficient per viure, podria ser considerat «pobre».

15. Tomàs CARRERAS I ARTAU - Joaquim CARRERAS I ARTAU, *Historia de la filosofia espanyola. Filosofia cristiana de los siglos XIII al XV (Historia de la filosofia espanyola. Filosofia cristiana de los siglos XIII al XV)*, Madrid, 1939). Barcelona-Girona: Institut d'Estudis Catalans-Diputació de Girona, 2001, vol. I, p. 85.